

บทที่ 13 สรุปขอบข่ายและคุณค่า ของวรรณคดีบาลี

1. สรุปขอบข่าย

วิชาประวัติวรรณคดีบาลี มีขอบข่าย พอสรุปได้ดังนี้

ตอนที่ 1

ยุคธรรม-วินัย (สมัยพุทธกาล)

ตอนนี้แบ่งออกเป็นบทได้ 1 บทคือ บทที่ 1 ว่าด้วยธรรม-วินัย ความหมายและความ เป็นนวมของธรรม-วินัย มีกล่าวไว้อย่างละเอียด พร้อมทั้งธรรม-วินัย เป็นบ่อเกิดประวัติวรรณคดี บาลี ประวัติวรรณคดีบาลี มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาอย่างมาก จนไม่ สามารถจะแยกออกจากกันได้ หลักการแบ่งประวัติวรรณคดีบาลี ตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุป ประจำบทและคำถามทดสอบความเข้าใจประจำบทไว้ด้วย

ตอนที่ 2 ยุคพระไตรปิฎก

ตอนนี้แบ่งออกเป็น 4 บท ตั้งแต่บทที่ 2-5 พอสรุปย่อ ๆ ได้ดังนี้

บทที่ 2 พระไตรปิฎก

กล่าวถึงความหมายของพระไตรปิฎก ประวัติพระไตรปิฎก ลักษณะภาษาในพระไตรปิฎก การสังคายนาพระไตรปิฎก การพิมพ์และการแปลพระไตรปิฎก พระสาวกผู้ทรงจำพระไตรปิฎก ประเภทของพระไตรปิฎก ประเภทคัมภีร์วรรณคดีบาลี ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุปและ คำถามประจำไว้ด้วย

บทที่ 3 พระวินัยปิฎก

บทนี้กล่าวถึงความหมายของพระวินัยปิฎก ประเภทของพระวินัยปิฎก เนื้อความโดยย่อของประเภทพระวินัยปิฎก ในตอนสุดท้าย ได้ทำบทสรุป และคำถามไว้ด้วย

บทที่ 4 พระสุตตันตปิฎก

ในบทนี้กล่าวถึงความหมายของพระสุตตันตปิฎก ประวัติความเป็นมาของพระสุตตันตปิฎก ประเภทของพระสุตตันตปิฎก พร้อมทั้งรายชื่อพระสูตร และความหมาย โดยย่อของแต่ละสูตร ในตอนท้ายได้ทำบทสรุป และคำถามท้ายบทไว้ด้วย

บทที่ 5 พระอภิธรรมปิฎก

ในบทนี้กล่าวถึงความหมายของพระอภิธรรมปิฎก ประวัติความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎก ข้อวินิจฉัยปัญหาเรื่องพระอภิธรรมปิฎก ประเภทของพระอภิธรรมปิฎก พร้อมทั้งรายชื่อและความหมายของพระอภิธรรมปิฎก ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุป และ คำถามเพื่อทดสอบความเข้าใจท้ายบทด้วย

ตอนที่ 3
ยุคอรรณกถา
(ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3-16)

ตอนนี้แบ่งออกเป็น 2 บท คือบทที่ 6-7 ซึ่งแต่ละบทมีเนื้อหาโดยย่อดังนี้

บทที่ 6 อรรณกถา

บทนี้กล่าวถึงอรรณกถายุคแรกที่มีอยู่ในประเทศลังกา และเป็นอักษรสิงหลด้วย มี มูลอรรณกถา มหาปัจจวรี กุรุนทีอรรณกถา ตลอดจนปกรณ์พิเศษที่เกิดในยุคนี้ มี เนตติปกรณ์ มิลินท-ปัญหา ที่ปวงศ์ เป็นต้น ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุปและคำถามประจำบทด้วย

บทที่ 7 อรรณกถา (ต่อ)

บทนี้กล่าวถึงอรรณกถายุคพระพุทโธสาจารย์ และหลังพระพุทโธสาจารย์ บทนี้มีความสำคัญมาก เพราะมีพระอรรณกถาจารย์ ที่สำคัญ ๆ ในบทนี้ได้กล่าวถึงประวัติและผลงานของ พระอรรณกถาจารย์เหล่านั้นอย่างละเอียด ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุป และคำถามท้ายบทไว้ด้วย

ตอนที่ 4
ฎีกา
(เริ่มต้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-24)

ตอนนี้แบ่งออกเป็น 1 บท คือบทที่ 8 ว่าด้วยพระฎีกาจารย์แต่งคัมภีร์ฎีกา โดยได้แบ่งกล่าวเป็นพุทธศตวรรษ หมายความว่า พุทธศตวรรษหนึ่ง มีใครบ้างเป็นผู้แต่งคัมภีร์ แต่ละพุทธศตวรรษ มีกล่าวไว้อย่างละเอียด ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุปและคำถามประจำบทไว้ด้วย

ตอนที่ 5 ประวัติคัมภีร์บาลีไวยากรณ์

ตอนที่ 5 นี้ แบ่งออกเป็น 1 บท คือบทที่ 9 ว่าด้วยความเป็นมาของคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ ซึ่งมีคัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลนะ สัททนีติ เป็นต้น ในตอนสุดท้ายได้ทำบทสรุป และคำถามประจำบทไว้ด้วย

ตอนที่ 6 ประวัติวรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

ตอนนี้แบ่งออกเป็น 3 บท คือบทที่ 10-12 มีขอบเขตแต่ละบทดังนี้

บทที่ 10 ว่าด้วยวรรณกรรมบาลียุคก่อนสุโขทัย และ ยุคสุโขทัย ยุคก่อนสุโขทัยก็มีศิลาจารึก “เย ธมฺมา” พบที่ถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี ศิลาจารึกเนินสระบัว พบที่บริเวณเมืองพระรถ ตำบลโคกปีบ อำเภอสรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี และศิลาจารึกวัดดอน ที่จังหวัดลำพูน

วรรณกรรมยุคสุโขทัยก็มีศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ค้นพบที่จังหวัดสุโขทัย และคัมภีร์รัตนพิมพ์วงศ์ ของภิกษุชาวเมืองสุโขทัยในตอนสุดท้าย ได้ทำบทสรุป และคำถามประจำบทได้ด้วย

บทที่ 11 ว่าด้วยวรรณกรรมบาลีในยุคล้านนา

ยุคนี้ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาได้เจริญรุ่งเรืองมากในอาณาจักรล้านนา พระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา จนมีการสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 8 ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระสงฆ์ชาวล้านนาได้แต่งวรรณกรรมบาลีไว้มาก และมีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลก เช่นพระรัตนปัญญาเถระ แต่งคัมภีร์ชินกาลบาลีปกรณ์ พระสิริมังคลาจารย์ แต่ง

มังคลัตถทีปนี เป็นต้น วรรณกรรมบาลีมากเล่มเกิดขึ้นในยุคนี้ แม้กระทั่งปัญญาชาดก (ชาดก 50 เรื่อง) ในตอนท้าย ได้ทำบทสรุป และคำถามประจำบทไว้ด้วย

บทที่ 12 วรรณกรรมบาลีในยุคอยุธยา และยุครัตนโกสินทร์

บทนี้แบ่งออกเป็น 2 ยุค คือยุคอยุธยา และยุครัตนโกสินทร์

ยุคอยุธยา กล่าวถึงวรรณกรรมบาลี 2 เล่ม คือ คันถีมูลกัจจายนะ ของพระมหาเทพกรี และคัมภีร์ศีลธรรมสังคหะ ของ พระธรรมกิตติมหาสามีเถระ ส่วนพระพุทธศาสนาในยุคอยุธยา นี้ ก็เป็นแบบเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ โดยสืบทอดมาจากยุคสุโขทัย ลานนา ตามลำดับ ในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม ได้โปรดพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ ทางประเทศลังกาว่างสมณวงศ์ลง และได้ส่งทูตมาขอพระสงฆ์ไทย ให้ไปบวชกุลบุตรชาวลังกา ทางประเทศไทยได้ส่งพระอุบาลีเถระไปเป็นหัวหน้าคณะ ไปลังกาและได้อุปสมบทกุลบุตรชาวลังกา จนมีคณะสงฆ์สยามวงศ์ หรือ อุบาลีวงศ์ トラบเท่าทุกวันนี้

ยุครัตนโกสินทร์ ได้แบ่งออกเป็นสมัยดังนี้

ในรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนา วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงบูรณะวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) โปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปสัมฤทธิ์มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไว้ที่กรุงเทพฯ และที่สำคัญที่สุดก็คือ โปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 9 และโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนาไว้เป็นหลักฐาน ปิดทองที่บั้งไบปกหน้าหลัง และกอบเรียกว่า ฉบับทอง

ในรัชกาลที่ 1 นี้ สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ครั้นดำรงตำแหน่งเป็นพระพิมลธรรม ได้รจนาวรรณกรรมบาลีไว้ 3 เรื่อง คือ จุลยทศกาลวงศ์ มหายุทศกาลวงศ์ และสังคีตยวงศ์ เล่มสุดท้ายมีชื่อเสียงมาก นัยว่า แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองการสร้างพระไตรปิฎก เมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่ 9 ในรัชกาลที่ 1

ในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีไว้มากเรื่องด้วยกัน ในหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 มี 10 เรื่อง ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงมี 13 คาถา และในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1 มี 2 สุภาษิต ดังได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้ว

ในสมัยต่อมา พระมหาเถระหลายรูป ได้รจนาวรรณกรรมบาลี หลายเรื่อง เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงนิพนธ์ “สุดตวิทตติวิธาน” พระอมราวชิรักขิต (เกิด อมโร) ได้แต่งจดหมายถึงสมเด็จพระสุคนธาธิบติ ประเทศกัมพูชา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ “กถาปฎฐูปน และ อักษรวิธาน” คาถา 2 คาถา ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง และในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิตเล่ม 1 ที่พระองค์ทรงเรียบเรียง 11 สุภาษิต สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ได้รจนาคาถา 1 คาถา ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง สุภาษิต 1 สุภาษิต ในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1 สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ได้นิพนธ์ 1 คาถา ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง สุภาษิต 10 บทในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1 สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) ได้นิพนธ์คาถา 1 เรื่อง ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง

วรรณกรรมบาลีนอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอยู่อีกดังนี้

1. หนังสือสวดมนต์เจ็ดตำนาน
2. สวดมนต์สิบสองตำนาน
3. พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 2-3
4. มูลกัจจายน์
5. รูปสิทธิปกรณ์
6. สัททนีติปกรณ์ ปฐมालา
7. สุโพธาลังการปกรณ์
8. วุตโตทัยฉันทปกรณ์
9. สัททัตถเภทจินดา

สำหรับบาลีไวยากรณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เรียบเรียงได้จัดไว้เป็นวรรณกรรมไทย ที่เกี่ยวเนื่องกับบาลีเพราะมีคำอธิบายเป็นภาษาไทย

นอกจากนี้ ยังมีพจนานุกรมบาลี-ไทย หลายเล่ม แต่ละเล่ม พร้อมทั้งผู้แต่งและผู้รวบรวม ได้กล่าวไว้อย่างละเอียดแล้ว

2. คุณค่าของวรรณคดีบาลี

เมื่อนักศึกษาได้ศึกษาขอบข่ายประวัติวรรณคดีบาลีมาแล้ว ย่อมมองเห็นคุณค่าของวรรณคดีบาลีที่มีปรากฏอยู่ในประวัติวรรณคดีบาลีได้พอสมควร

คุณค่าของวรรณคดีบาลี พอจะจำแนกได้ดังนี้

1. ทางด้านคำสอน
2. ทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา
3. ทางด้านภาษา

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงคุณค่าของแต่ละอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้

1. ทางด้านคำสอน

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีถึง 84,000 พระธรรมขันธ์ ซึ่งนับว่ามีมากมายทีเดียว มีมากกว่าคำสอนในศาสนาอื่น ๆ เช่น คริสต์ อิสลาม เป็นต้น คำสอนของพระพุทธเจ้าพอจะแบ่งเป็นหลักสำคัญ ๆ ได้ดังนี้

1. อริยสัจ 4
2. หลักกรรม
3. สังสารวัฏฏ์
4. ไตรลักษณ์
5. ปฏิจจสมุปบาท

จะได้กล่าวถึงหลักสำคัญ ๆ โดยย่อต่อไปโดยลำดับ

1. อริยสัจ 4

อริยสัจ 4 แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยบุคคล พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ 4 ไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นปฐมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ คือ อัญญาโกณฑัญญะ, วัปปะ, ภัททิยะ, มหานามะ และ อัสสชิ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เมื่อพระธรรมเทศนาจบลงแล้ว พระปัญจวัคคีย์ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม เป็นพระโสดาบันตามลำดับ

อริยสัจ 4 คือ

1. ทุกข์
2. สมุทัย
3. นิโรธ
4. มาน

1. ทุกข์ คือความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เพราะเป็นของทนได้ยาก มี 11 ชนิดด้วยกันคือ
 1. ความเกิด (ชาติปี ทุกฺขา)
 2. ความแก่ (ชราปี ทุกฺขา)
 3. ความตาย (มรณมุปี ทุกฺขา)
 4. ความโศรก (โสภ)
 5. ความคร่ำครวญรำพัน (ปริเทว)
 6. ความทุกข์กาย (ทุกฺขา)
 7. ความทุกข์ใจ (โทมนสฺส)
 8. ความคับแค้นใจ (อุปายาส)
 9. ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (อปปีเยหิ สมุปโยโค)
 10. ความพลัดพรากจากสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (ปีเยหิ วิปฺปโยโค)

11. ความปรารถนาสิ่งใดแล้ว ไม่ได้สิ่งนั้นตามปรารถนา (ยมปิจัน น ลภติ ตมุปี
ทุกฺข)

กล่าวโดยย่อคือความยึดมั่นในขั้น 5 อันได้แก่ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร และ
วิญญาณ เป็นทุกฺข

ทุกฺข เป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุให้เกิดทุกฺข คือ สมุทัย

2. สมุทัย คือเหตุให้ทุกฺขเกิด เหตุที่ทำให้เกิดความทุกฺขคือตัณหา ตัณหาคือความ
ทะยานอยาก มีอยู่ 3 ประเภท คือ

1. กามตัณหา คืออยากในอารมณ์ที่น่ารักใคร่ มี 2 อย่าง คือ

ก. วัตถุกาม คือสิ่งยั่ววนในภายนอก อันได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส และ โสภณวัตถุ

ข. กิเลสกาม คือความใคร่ที่มีอยู่ในใจ เป็นสิ่งที่ยั่ววนภายใน

2. ภวตัณหา คือความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ เช่นความอยากเป็นใหญ่ อยากมีอำนาจเหนือ
บุคคลอื่น ๆ เป็นต้น

3. วิภวตัณหา คือความไม่อยากเป็นโน่นเป็นนี่ เป็นความอยากไม่มีไม่เป็นคืออยากผลัด
อยากพ้นไปเสียจากสภาพที่ตนเป็นอยู่

3. นิโรธ คือความดับ หมายถึงความดับตัณหาได้สิ้นเชิงดับทุกฺขได้หมด นิโรธ เป็น
ผลคือจะดับตัณหาและดับทุกฺขได้ต้องมีสาเหตุให้ดับได้นั้นคือ มรรค

4. มรรค คือหนทางหรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกฺขมีอยู่ 8 ประการด้วยกัน เรียก
อีกอย่างหนึ่งว่า “อัฐังคิกมรรค” อันได้แก่ทางมีองค์ 8 คือ

1. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
2. สัมมาสังกัปปะ คำริชอบ
3. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
4. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
5. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ
6. สัมมาวายามะ ทำความเพียรชอบ
7. สัมมาสติ ตั้งสติชอบ
8. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

2. หลักกรรม

กรรม แปลว่า การกระทำ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องกรรม ดังที่ตรัสเป็นพุทธภาษิตไว้ว่า

กल्याณการี กल्याณํ

ปาปการี จ ปาปกํ

แปลว่า “ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว”¹

กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก

แปลว่า “สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม”²

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1. (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2517), หน้า 9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

กมมฺ สตุเต วิภชติ
แปลว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและ ประณีตต่างกัน”³
อนึ่ง เจตนาที่เรียกว่ากรรม ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า
เตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ
แปลว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรา (ตถาคต) เรียกว่า เจตนาเป็นกรรม”⁴

เรื่องกรรมเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ และ ซับซ้อนมาก ในคำสอนทางพระพุทธศาสนา กฎแห่งกรรมที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” จึงมีทั้งผู้ยอมรับ และ ปฏิเสธ ผู้ที่ยอมรับเรื่องกฎแห่งกรรม เพราะได้ศึกษาเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างละเอียด จนกระทั่งมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย

ส่วนผู้ที่ปฏิเสธนั้น มีลักษณะตรงกันข้าม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ทำให้เขาไม่เชื่อในกฎแห่งกรรม เช่นบุคคลที่ทำความชั่วมากมายกลับได้รับผลดี มีทรัพย์ มีชื่อเสียง ลาภยศ และความสุข ส่วนบุคคลที่ทำความดีกลับได้รับผลชั่วร้ายตอบแทน มีการสูญเสียทรัพย์ เสื่อมยศ ถูกนินทาว่าร้าย ถูกสบประมาท เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วย มีความทุกข์แสนสาหัส ถ้าเขาได้ศึกษาเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างละเอียด ย่อมจะเข้าใจกฎแห่งกรรมได้ เพราะฉะนั้นจึงขอแนะนำเรื่องกรรม 12 มากล่าวไว้ในที่นี้เพียงสังเขป

กรรม 12

กรรม 12 มีกล่าวไว้ในวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ปกรณ์พิเศษ หนังสือคุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา⁵ และตำราพุทธปรัชญาเถรวาท⁶ กรรม 12 ประเภทแบ่งออกเป็น 3 หมวด ๆ ละ 4 ข้อ ดังนี้

³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 8.

⁴ กรมการศาสนา, พระไตรปิฎกฉบับหลวงเล่ม 14 (พระนคร : กรมการศาสนา, 2520). หน้า 385.

⁵ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา (พระนคร : อรุณ, 2506). หน้า 310-312.

⁶ วศิน อินทสระ, พุทธปรัชญาเถรวาท (พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2523). หน้า 387-389.

1. กรรมให้ผลตามหน้าที่มี 4 อย่าง

1. ชนกกรรม คือกรรมที่ก่อให้เกิด หรือส่งผลให้เกิดในกำเนิดต่าง ๆ เปรียบเสมือนมารดาของทารก ชนกกรรม เป็นผลของอาจิณณกรรม หรือ อาสันนกรรม
2. อุปถัมภกกรรม คือกรรมอุปถัมภ์ เป็นเสมือนพี่เลี้ยงนางนม มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี
3. อุปปีฬกกรรม คือกรรมบีบคั้น มีหน้าที่บีบคั้นกรรมดีหรือกรรมชั่วให้ให้ผลเพลาลง
4. อุปฆาตกกรรม หรืออุปจเฉทกกรรม คือกรรมตัดรอน มีหน้าที่ตัดรอนกรรมทั้งฝ่ายกุศล และ อกุศล

2. กรรมให้ผลตามความหนักเบา มี 4 อย่าง

1. ครุกรรม คือกรรมหนัก ฝ่ายดีหมายถึงฉาน, วิปัสสนา, มรรค, ผล ฝ่ายชั่วนั้นได้แก่อันันตริยกรรม 5 คือฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงพระโลหิตห้อขึ้น และ ทำให้สงฆ์ผู้สามัคคีแตกกัน
2. อาจิณณกรรม หรือพหุลกรรม คือกรรมที่ทำจนเคยชิน หรือทำมาก ทำสม่ำเสมอ กรรมนี้ให้ผลยั่งยืนมาก
3. อาสันนกรรม คือกรรมที่บุคคลทำเมื่อจวนจะสิ้นชีวิต มีอำนาจพาให้บุคคลไปสู่สุคติหรือทุคติได้ ถ้าหากเขาหวังเอากรรมนั้น ๆ ไว้เป็นอารมณ์ เมื่อจวนจะตาย
4. กตัตตทากรรม คือกตัตตวาปนกรรม คือกรรมสักแต่ว่าทำ คือทำโดยไม่เจตนา

3. กรรมให้ผลตามกาล มี 4 อย่าง

1. ทัฏฐุชัมมเวทนียกรรม คือกรรมให้ผลในปัจจุบัน
2. อุปัชชเวทนียกรรม คือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป ถัดจากชาติปัจจุบัน
3. อปรารพเวทนียกรรม คือกรรมที่ให้ผลหลังจากอุปัชชเวทนียกรรม กล่าวคือให้ผลเรื่อยไป สบโอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น
4. อโหสิกรรม คือกรรมที่ไม่ให้ผล กล่าวคือเลิกให้ผล นั้นเอง

สำหรับคัมภีร์มโนรถปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ติกนิบาต จตุกกนิบาต แปลโดยนายอรุณ หวานนุ่น (เปรียญ) คณะกรรมการเผยแพร่ธรรม จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2523 หน้า 150 มีกล่าวถึงกรรมที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเหมือนกัน แต่เป็นกรรม 11 อย่าง ไม่มีอโหสิกรรม กล่าวอโหสิกรรมในทัฏฐุชัมมเวทนียกรรม (หน้า 151) เพราะฉะนั้นผู้สนใจเรื่องกรรมพึงศึกษาให้ละเอียดจากหนังสือดังกล่าวแล้ว

ตัวอย่างเรื่องกรรม

ต่อไปนี้จะเป็นการยกตัวอย่างเรื่องคนทำกรรมแล้วได้รับผลกรรม ซึ่งอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้เขียนไว้ในหนังสือ คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธานุภาพ สัก 4 เรื่องโดยลำดับดังนี้

เรื่องที่ 1 ในครั้งพุทธกาล มีชายคนหนึ่งชื่อจุนทะ เป็นคนฆ่าหมูขาย เวลาไม่สบาย คลานสี่เท้าเหมือนหมู ส่งเสียงร้องเหมือนหมู ทรมานอยู่หลายวันจึงตาย เรื่องนี้มีปรากฏใน อรรถกถาธรรมบท

เรื่องที่ 2 จีนผู้หนึ่งมีอาชีพในทางเชือดไก่ขาย เวลาเช้าจะนำไก่ที่ฆ่าแล้วใส่ถังสังกะสี สำหรับตักน้ำ สอดไม้คานเข้าไปในระหว่างหูของถัง เดินผ่านวัด เพื่อไปส่งที่ตลาดเสมอ ตกตอนบ่ายขายไก่ได้แล้วแะกินเหล้า แล้วก็เดินกลับ นาน ๆ จะเอามีดเชือดคอตัวเองครั้งหนึ่ง จนค้อมีแต่รอยแผลเป็น ในที่สุดก็เชือดคอตนเองจนถึงแก่ความตาย

เรื่องที่ 3 มีคนจีนคนหนึ่ง อยู่ที่ตลาดพลู ธนบุรี มีอาชีพฆ่าหมู คราวหนึ่งไม่สบาย ส่งเสียงร้องเหมือนหมู ร้องเรียกเมียซึ่งแต่งงานกันไม่ถึงเดือน ให้เอาอ่าง (รองเลือด) มาให้ ให้มีดหมูมา พอได้ของเหล่านี้มาเรียบร้อยแล้ว ก็สิ้นใจตาย

เรื่องที่ 4 มีชายคนหนึ่งชื่ออิม เล่นโขนเก่ง แสดงเป็นตัวพระราม มีชื่อเสียงจนคนเรียกชื่ออิมพระราม เป็นผู้ที่ชอบชนไก่มาก เวลาจะตายอามีชนกันร้องเป็กพอจนมือเน่า แล้วในที่สุดก็ตายไป เหตุเกิดที่ตลาดโรงหมู อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

ตัวอย่างเรื่องกรรมที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องชี้ให้เห็นว่า บุคคลไม่ควรทำกรรมชั่ว แม้แต่เพียงเล็กน้อย ไม่ควรดูหมิ่นการทำกรรมดีว่าไม่มีความหมายอะไร ไม่ขีดไฟกานเดียว หรือบุหรีมวนเดียวอาจจะเผาผลาญอาคารบ้านเรือนให้พังพินาศได้ไม่ถึงชั่วโมง เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้พยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ทำกรรมชั่ว และให้พยายามทำแต่กรรมดี เพื่อความสุขของตัวเอง

ผลกรรม

พระพุทธเจ้าทรงแสดงเหตุที่บุคคลและสัตว์ทั้งหลายแตกต่างกัน เพราะกรรมของตนไว้ใน จุฬกัมมวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับมรดกของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นพวกพ้องเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมนั้นแล จำแนกสัตว์ให้ทราบและดี”⁷

เหตุที่ทำให้เกิดผลชั่ว

1. คนมีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์
2. คนมีโรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์
3. คนมีผิวพรรณไม่สวย เพราะมักโกรธแค้นพยาบาท
4. คนมีศักดิ์ต่ำ เพราะมักริษยา
5. คนมีโรคทรมานน้อย เพราะไม่เอื้อเฟื้อเจือจาน
6. คนเกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัวไม่รู้จักอ่อนน้อม
7. คนมีปัญหาทึบ (โง่) เพราะไม่ได้ถามหรือแสวงหาความรู้

⁷ กรมการศาสนา, เรื่องเดิม. หน้า 376 ข้อ 581

เหตุที่ทำให้เกิดผลดี

1. คนมีอายุยืน เพราะไม่ฆ่าสัตว์
2. คนมีโรคน้อย เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์
3. คนมีผิวพรรณสวยงาม เพราะไม่มักโกรธแค้นพยาบาท
4. คนมีศักดิ์สูง เพราะไม่มักริษยา
5. คนมีโภคทรัพย์มาก เพราะเอื้อเฟื้อเจือจาน
6. คนเกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัวรู้จักอ่อนน้อม
7. คนมีปัญญาดี เพราะรู้จักใต้อาม และแสวงหาความรู้

แม้ในมหากัมมวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปปริปฏณาสก⁸ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องกรรม และ ผลของกรรมแก่พระอานนท์ไว้ดังนี้

1. ผู้ทำชั่วทั้งทางกาย, วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะบุคคลพวกนี้ได้ทำกรรมชั่วต่อเนื่องกันมาตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงชาติปัจจุบัน
2. ผู้ทำชั่วทั้งทางกาย, วาจา และใจ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะพวกนี้ทำกุศลกรรมไว้มากมายในชาติก่อน ๆ กุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ ส่วนกรรมชั่วที่เขาทำใหม่ยังไม่ทันให้ผล
3. ผู้ทำสุจริตทั้งกาย, วาจา และใจ เมื่อตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะบุคคลพวกนี้ ทำความดีติดต่อกันมาตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงปัจจุบัน
4. ผู้ทำสุจริต ทั้งทางกาย, วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะพวกนี้ได้ทำชั่วไว้มากในชาติก่อน ๆ อกุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ กุศลกรรมที่เขาทำใหม่ยังไม่มีโอกาสให้ผล

⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 389.

เพราะฉะนั้น เรื่องกรรมและกฎแห่งกรรมจึงเป็นเรื่องใหญ่ ซับซ้อนมาก ผู้มีปัญญา มีสติ จึงไม่ควรประมาทในเรื่องกรรมนี้

สังสารวัฏฏ์

สังสารวัฏฏ์ คือการเวียนว่ายตายเกิด เกิดแล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิด หลักกรรมมีความสัมพันธ์กับสังสารวัฏฏ์อย่างแยกไม่ออก เพราะคนมีกรรมจึงมีการเกิด

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนากล่าวว่ตราบใดที่บุคคลมีกิเลสอยู่ เขาย่อมจะกระทำการมดีและกรรมชั่ว กรรมดีย่อมให้ผลดี กรรมชั่วย่อมให้ผลชั่ว ผลดีย่อมทำให้เกิดความสุข ผลชั่วย่อมทำให้เกิดความทุกข์ ความสุขและความทุกข์ ย่อมมีการเกิด ถ้าไม่มีการเกิด ความสุขและความทุกข์จะมีได้อย่างไร และการเกิดย่อมเป็นผลมาจากกรรมของตนเองนั้นแหละ

ภพ 3

ภพคือที่อยู่ หรือที่เกิดของสัตว์ มี 3 คือ
กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ

กามภพ คือภูมิหรือที่อยู่ของบุคคลผู้ปรารถนาเสพกามอยู่

รูปภพ คือภูมิหรือที่อยู่ของบุคคลที่เบื่อหน่ายกามแล้ว แต่จิตใจยังเฝ้าอึดอยู่ในฉนสมบัติเบื้องต้น 4 เรียกว่ารูปฉน เขาจะยอมจะไปเกิดในรูปภพ เพื่อไปเสพสุขอันเกี่ยวกับฉนในภพนี้อยู่

อรุปรภพ คือภูมิหรือที่อยู่ของสัตว์ผู้เบี๋ยนายในรูปฃมาน 4 ต้องการความซุขที่ประณีตกว่านั้นที่เรียกว่ ความซุขในอรุปรภพ เขาข้อมจะไปเกิดในอรุปรภพเพื่อจะเสพซุขอันเกี่ยวบฃมานในภพนี้อยู่

ในภวสุตร อังคตตรนิกาย ดิกนิบาต⁹ พระอานนท้เข้าไปทูลถามพระพุททเจ้าว่า ภพมีได้เพราะเหตุใด พระพุททเจ้าตรัสว่า ถ้ากรรมที่เกี่ยวบฃกามจักไม่มีแล้ว กามภพจักมีได้หรือไม่ ถ้ากรรมที่เกี่ยวบรูปธาตุ (รูปฃมาน) หรือที่เกี่ยวบอรุปรธาตุ (อรุปรฃมาน) จักไม่มีแล้วอรุปรภพอรุปรภพ จักมีหรือไม่ พระอานนท้ทูลตอบว่า ไม่มีเลย

พระพุททเจ้าจึงตรัสว่า เพราะเหตุนี้แหละอานนท้กรรมจึงเป็นเสมือนพื้นที่วิญญานเสมือนพีช ตัณหาเสมือนยางเหนียวในพีช ดูกร อานนท้ ความตั้งใจ ความจงใจ (เจตนา) ความปรารภนาขของสัตว์ผู้มีวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อ มีตัณหาเป็นเครื่องริงรัด ได้ตั้งลงในธาตุอันเลว (กามธาตุ) ธาตุปานกลาง (รูปธาตุ) และ ธาตุอันประณีต (อรุปรธาตุ) เมื่อเป็นดังนี้ การเกิดใหม่ในภพใหม่จึงมีขึ้น

สรุปได้ว่าสัตว์ต้องเกิดใหม่ การเกิดใหม่ของสัตว์ต้องอาศัยกรรม กิเลส (ตัณหา) และ วิณณาน ทั้งสามอย่างนี้ ต้องมีความสัมพันธ์กัน เหมือนเนื้อมาหรือที่ดิน พีชและยางเหนียวในพีช และมีสภาวะอากาศสิ่งแวดล้อมเหมาะสมจึงจะเกิดขึ้น

⁹ เรื่องเดียวกัน เล่ม 20. หน้า 253.

ผู้ไม่ต้องการให้มีการเกิด-การตายบ่อย ๆ ก็ต้องละกิเลสได้หมด ไม่ทำกรรมอีกต่อไป ก็เข้าถึงพระนิพพานไม่ต้องกลับมาเกิดอีก สิ้นสุดการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ต้องมีความทุกข์ ความสุข เป็นผู้พ้นจากความทุกข์ความสุขทั้งปวง และได้รับความสุขที่แท้จริงในพระนิพพานสมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“นิพพานํ ปรมํ สุข”¹⁰
พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึงลักษณะที่สำคัญ 3 อย่าง คือ

1. อนิจจตา ความไม่เที่ยง
2. ทุกขตา ความเป็นทุกข์
3. อนตตตา ความไม่มีตัวตน

1. อนิจจตา ความไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สพฺเพ สงขารા अनिज्जा” แปลว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง¹¹

สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยงนั้น หมายถึงสังขาร 2 อย่าง คือ

1. สังขารที่มีวิญญูณครอง เรียกว่า อุปาทินนงสังขาร เช่น คน สัตว์ เป็นต้น
2. สังขารที่ไม่มีวิญญูณครอง เรียกอนุปาตินนงสังขาร เช่น อาคาร, บ้านเรือน, ก้อนดิน ก้อนหิน เป็นต้น

¹⁰ เรื่องเดียวกัน เล่ม 25. หน้า 42.

¹¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 368.

อนิจจตา คือความไม่เที่ยงหมายถึง ความเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดอยู่กับที่ เช่น เด็กถือปฏิสนธิในครรภ์มารดาตั้งแต่วินาทีแรกที่ถือปฏิสนธิ ก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนคลอดเป็นทารกเปลี่ยนแปลง เจริญเติบโตมาเป็นเด็กเล็ก เป็นวัยรุ่นหนุ่มสาว เป็นวัยกลางคน เป็นคนแก่ และแล้วก็ตาไปในที่สุด

ขบวนการเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดนิ่งที่อย่างนี้เรียกว่า “อนิจจตา” ความไม่เที่ยง แม้สังขารที่เป็นนามธรรม คือ เวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณ ก็ตกอยู่ในอำนาจของความไม่เที่ยงแท้เหมือนกัน

เวทนา คือการเสวยอารมณ์ ก็ทำนองเดียวกัน ในชั่วโม่งเดียวบางทีก็เปลี่ยน เป็นเสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง สุขบ้าง บางทีก็เฉย ๆ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ถ้าคนเรามีอารมณ์สุข ยิ้มอยู่ตลอดเวลา คนเขาก็จะพูดว่า คนนั้นเป็นคนบ้า เพราะฉะนั้น มนุษย์ก็ต้องมีสุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง ตกอยู่ในอำนาจอนิจจตา คือความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

2. **ทุกขตา ความเป็นทุกข์** ความเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ หมายถึงความแตกดับแห่งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย ทั้งปวง ไม่ว่าจะมามีวิญญาณหรือไม่ก็ตาม ก็จะมีการเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และมีความแตกดับในที่สุด

ความทุกข์ในทางพระพุทธศาสนามีหลายอย่าง เช่น ความทุกข์ในขั้น 5 ความทุกข์ในอริยสัจ 4 และความทุกข์ในไตรลักษณ์ และความทุกข์ในไตรลักษณ์นี้มีขอบเขตกว้างขวางที่สุดครอบคลุมเอาความทุกข์ไว้ทั้งหมด

ทุกข์ 10 ประการ

1. สภาวะทุกข์ คือทุกข์ตามสภาพของสังขาร เช่น ความเกิด ความแก่ และความตาย เป็นต้น
2. ปกิณณกทุกข์ คือทุกข์เบ็ดเตล็ด หรือทุกข์จร เช่นความโศก ความคับแค้นใจ เป็นต้น
3. นิพัทธทุกข์ คือทุกข์ประจำ เช่นความหนาว ความร้อน ความหิว การปวดอุจจาระ และปัสสาวะ เป็นต้น
4. พยาธิทุกข์ คือทุกข์ที่เกิดจากโรคต่าง ๆ เช่น โรคหัวใจ โรคมะเร็ง เป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อโรคุยา ปรมา ลามา” ความไม่มีโรคคือลามอันประเสริฐ
5. สันตปาทุกข์ คือทุกข์เพราะกิเลสเผา คือราคะ โทสะ และ โมหะ เป็นต้น
6. วิปากทุกข์ คือทุกข์เกิดจากผลกรรมชั่วต่าง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “นตฺถิ กุมฺมสมฺภพสฺส” ไม่มีแรงใดเสมอด้วยแรงกรรม
7. สหคตทุกข์ คือทุกข์ด้วยกัน เช่น ลาม ยศ สรรเสริญ สุข เป็นทุกข์แต่ละอย่างเมื่อเสื่อมลาม คนที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ก็เป็นทุกข์ เป็นต้น
8. อาหารปริเยฐฐิทุกข์ คือทุกข์ในการแสวงหาอาหาร เช่นชาวนาปลูกข้าวหาปลา เป็นต้น
9. วิวาทมูลกทุกข์ คือทุกข์เกิดจากทะเลาะวิวาทเป็นมูล เช่น การดบตีกัน ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด เป็นต้น
10. ทุกขันธ์ คือ ทุกข์อันเกิดจากขันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ความเข้าไปยึดมั่นในขันธ์ 5 ว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเราเป็นเขา เป็นเหตุแห่งความทุกข์

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา” สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงเป็นทุกข์¹²

¹² เรื่องเดียวกัน หน้า 368.

3. อนัตตตา ความไม่มีตัวตน อนัตตตา คือความไม่มีตัวตน ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่มีตัวตน หมายความว่า เมื่อแยกส่วนต่างๆ ออกจากกันแล้ว หากความเป็นตัวตนไม่ได้ เช่น ม้า เป็นตัวสมมติ ถ้าแยกส่วนต่างๆ ออกไป มี หงษ์ หาง ตา จมูก เป็นต้น จะหาตัวม้าสมบูรณ์ไม่ได้เลย หรือเช่น อาคาร ถ้าแยกออกเป็น อิฐ หิน ปูน น็อค ตะปู ออกแล้ว ตัวอาคารก็จะมีไม่มีเลย

ในอนัตตลักขณสูตร พระพุทธองค์ทรงให้ความหมายของอนัตตาไว้ว่า “ขันธ 5 ชื่อว่าเป็นอนัตตาเพราะหวังไม่ได้ บังคับไม่ได้ ว่า จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงกล่าวไว้ว่า สิ่งทั้งปวงชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะเหตุ 4 อย่าง¹³ คือ

1. ไม่อยู่ในอำนาจ หรือฝืนความปรารถนา บังคับบัญชา ไม่ได้
2. แแย้งต่ออัตตา คือไม่เป็นอัตตา ที่จะพึงยึดได้ว่า นั่นเป็นของเรา พระพุทธองค์ ทรงแสดงไว้ในอนัตตลักขณสูตรว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่ใคร ๆ จะพึงเห็นว่า นั่นเป็นของเรา (เอต มม) เราเป็นนั่น (เอโส มหสมฺมิ) นั่นเป็นตัวตนของเรา (เอโส เม อตฺตา)
3. ด้วยหาเจ้าของมิได้ มันเกิดขึ้น ตามเหตุปัจจัย และเมื่อจะดับย่อมดับเพราะสิ้นเหตุปัจจัย
4. ด้วยความเป็นของสูญ คือว่างเปล่า หมายความว่า เมื่อพิจารณาโดยแยกย่อยลงไปหาตัวตนไม่พบ พบแต่ความว่างเปล่าเท่านั้น

¹³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมวิจารณ์* (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2520). หน้า 16.

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า สหุเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลาย ทั้งปวง เป็นอนัตตา สำหรับอนิจลักษณะ และทุกขลักษณะ ย่อมได้เฉพาะในสังขารในคำว่า สังขาร ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ส่วนอนัตตลักษณะ ย่อมได้ทั้งในสังขาร และวิสังขาร (ธรรมอันมิใช่สังขาร) หมายเอาพระนิพพาน¹⁴

ปฏิจสุมุปบาท

ปฏิจสุมุปบาท หมายถึงธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเกิด ธรรม ส่วนอื่น ๆ ก็เกิดตาม เมื่อธรรมส่วนหนึ่งดับ ส่วนที่เหลือก็ดับตาม

ปฏิจสุมุปบาท เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง ยากที่จะเข้าใจ เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ พระองค์ทรงทบทวน พิจารณา ปฏิจสุมุปบาท อยู่ถึง 7 วัน ในสัปดาห์แรกของการตรัสรู้ พระองค์ ประทับอยู่ที่โพธิมณฑล และทรงพิจารณาปฏิจสุมุปบาท โดยตลอด ทั้งสายเกิด และดับ ทรงเปล่งอุทานด้วยความเบิกบานพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะทรงรู้กฎแห่งความเป็น เหตุ เป็นผล ของกันและกันโดยตลอด

ปฏิจสุมุปบาท มีความหมายถึงธรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้าก็ได้ ดังพระพุทธองค์ ตรัสไว้ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจสุมุปบาท”¹⁵

¹⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 21.

¹⁵ วคิน อินสระ, เรื่องเดิม. หน้า 624.

ปัจจัยสมุปบาท มี 12 หัวข้อ คือ

1. อวิชา คือความไม่รู้จริง (ignorance) หมายถึงความไม่รู้ใน ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค (อริยสัจ 4) ในพระอภิธรรม ไม่รู้อดีต อนาคต ปัจจุบัน และปัจจัยสมุปบาท
2. สังขารคือความนึกคิด การตั้งเจตจำนง หมายถึงกายสังขาร วีสังขาร จิตสังขาร ใน อภิธรรมหมายถึงปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และ อเนชชาติสังขาร
3. วิญญาณ คือความรู้แจ้ง หมายถึงความรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ กล่าวคือการรับรู้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
4. นามรูป หมายถึงนามและรูป นามคือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นัย แห่งพระอภิธรรม หมายถึงเอา เวทนาขั้นณ์ สัญญาขั้นณ์ และสังขารขั้นณ์ รูป หมายถึงมหาภูตรูป 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป รูปอาศัยมหาภูตรูป 4
5. ฉพายตนะ คืออายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
6. ผัสสะ คือการกระทบ ระหว่างอายตนะภายใน, อายตนะภายนอก และ วิญญาณ หมายถึงผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
7. เวทนา คือการเสวยอารมณ์ สุข ทุกข์ หรือ เจ็บ ๆ หมายถึงความรู้สึกที่ได้จากการ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
8. ตัณหา คือความทะยานอยากได้ ได้แก่การทะเยอทะยานอยากในอารมณ์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์
9. อุปาทาน คือความยึดมั่น ในกาม ในทิฏฐิ ในศีลและพรต หรือวัตร ในตัวตน
10. ภพ คือกระบวนการแห่งชีวิต หมายถึงกามภพ รูปภพ และ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงกรรมภพ และ อุปัติภพ
- 11.ชาติ คือความเกิด หมายถึงการปรากฏแห่งขั้นณ์ และการได้อายตนะต่าง ๆ
- 12.ชรา มรณะ คือความแก่ และความตาย หมายถึงความทรุดโทรมแห่งอวัยวะต่าง ๆ และความสลายแห่งขั้นณ์

ปฏิจสมุปบาท 2 สาย

ปฏิจสมุปบาท มี 2 สายด้วยกันคือ

1. สายเกิด (สมุทัยวาร)
2. สายดับ (นิโรธวาร)

แต่ละสายมีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

1. สายเกิด (สมุทัยวาร)

1. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
2. เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
3. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
4. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย อายตนะ 6 จึงมี
5. เพราะอายตนะ 6 เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
6. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
7. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
8. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
9. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
10. เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
- 11.-12. เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ความโศรก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความโทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น
พร้อม กองทุกข์ทั้งสิ้น จึงเกิดขึ้น

2. สายดับ (นิโรธวาร)

1. เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ
2. เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
3. เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
4. เพราะนามรูปดับ आयตนะ 6 จึงดับ
5. เพราะอายตนะ 6 ดับ ผัสสะจึงดับ
6. เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
7. เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
8. เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
9. เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
10. เพราะภพดับชาติจึงดับ
- 11.-12. เพราะชาติดับ ชรา มรณะ จึงดับ

ความโศรก ความคร่ำครวญ ความรำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส ความคับแค้นใจ
ก็ดับ กองทุกข์ทั้งสิ้นก็ดับ

วัฏฏะ 3

1. กิเลสวัฏฏะ
2. กรรมวัฏฏะ
3. วิปากวัฏฏะ

ปฏิจสุมุบาท จัดเข้าในวิภวภูะ 3 ได้ดังนี้

1. อวิชา, ตัณหา, อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวิภวภู
2. สังขาร, ภพ จัดเข้าในกรรมวิภวภู
3. วิญญาน, นามรูป, อายตนะ, ผัสสะ, เวทนา, ภพ,ชาติ, ชรา และ มรณะ จัดเป็นวิปากวิภวภู

คำสอนเรื่องปฏิจสุมุบาท ของพระพุทธเจ้าลึกซึ้งละเอียด พิสดารมาก ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงหัวข้อโดยสังเขป ผู้ใคร่ศึกษาเรื่องนี้อย่างละเอียด ฟังหาอ่านได้จากตำราพุทธปรัชญาเถรวาท ของอาจารย์วศิน อินทสระ ซึ่งมีสอนที่ภาควิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยรามคำแหง

2. ทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

ประวัติวรรณคดีบาลี และวรรณคดีบาลีมีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา มากจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะวรรณคดีบาลีแต่ละเล่มเกิดขึ้นในยุคต่าง ๆ กัน ผู้แต่งวรรณคดีบาลีได้แต่งหนังสือต่างยุคต่างสมัยกัน เพื่อให้เห็นว่าประวัติวรรณคดีบาลีทำให้เกิดความรู้ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จึงขอกล่าวถึงแต่ละยุคโดยสังเขป

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ได้ทรงประกาศพระศาสนาที่เรียกว่า “ธรรมวินัย” ด้วย มุขปาฐะ (ปากเปล่า) ซึ่งนิยมกันในสมัยนั้น ปฐมเทศนาในพระสูตรตันตปิฎก และ ปฐมปาราชิกในพระวินัยปิฎกที่เป็นบ่อเกิดแห่งประวัติวรรณคดีบาลีในยุคแรกนั้น มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในยุคแรกเช่นเดียวกัน คือยุคต้นของพุทธกาล

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว 3 เดือน พระมหากัสสปเถระได้ประชุมสงฆ์ 500 รูปทำปฐมสังคายนา ปรารภถ้อยคำของภิกษุชื่อสุภทัตะ ผู้บวชเมื่อแก่ การทำสังคายนาครั้งนี้ ทำที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ใกล้กรุงราชคฤห์ ในประเทศอินเดีย พระมหากัสสปเถระ เป็นประธาน พระอุบาลี เป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระวินัย พระอานนท์เป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระสูตร ทำอยู่ 7 เดือนจึงเสร็จ พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก

การทำสังคายนาครั้งนี้ เป็นการตอบปัญหาพระวินัย และพระธรรม มีใช้คำว่า วินย-วิสัยชา (ตอบปัญหาพระวินัย) ธัมมวิสัยชา (ตอบปัญหาพระธรรม) ยังไม่แยกเรียกเป็นพระไตรปิฎก เรียกเพียง ธรรมวินัย โดยรวมเอาพระสูตรต้นตปิฎก และอภิธรรมปิฎก อยู่ในคำว่าธรรม แต่หลักฐานของอรรถกถาบอกว่าการทำสังคายนา เป็นการจัดระเบียบเป็นรูปพระไตรปิฎก มีมาแล้วตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ 1 นี้¹⁶

ใน พ.ศ. 100 พระยสภากัณฐบุตร ได้ชักชวนพระเถระทำสังคายนาครั้งที่ 2 โดยปรารภข้อปฏิบัติย่อหย่อน 10 ประการทางพระวินัยของพวกภิกษุวัชชีบุตร สังคายนาครั้งที่ 2 นี้ ทำที่วาสิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี ประเทศอินเดีย พระเวตตะ เป็นผู้ถาม พระสัพพกามี เป็นผู้ตอบปัญหาทางพระวินัย ประชุมสงฆ์ 700 รูป ทำอยู่ 8 เดือนจึงสำเร็จ โดยมีพระเจ้ากาฬาสีกเป็นองค์อุปถัมภ์

การทำสังคายนาครั้งที่ 2 นี้ ยังไม่ได้จัดระเบียบพระไตรปิฎกทำเหมือนสังคายนาครั้งที่ 1 แต่อรรถกถากล่าวว่า เป็นการจัดระเบียบ เป็นพระไตรปิฎก

¹⁶ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับ สำหรับประชาชน. หน้า 33.

ใน พ.ศ. 234 หรือ 235 พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้ประชุมสงฆ์ 1,000 รูป ทำสังคายนาครั้งที่ 3 ที่โอศการาม เมืองปาฏลิบุตร ประเทศอินเดีย ปรารภเถรที่ยัลลอมบวชในพระพุทธศาสนา ทำอยู่ 9 เดือนจึงเสร็จ โดยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นศาสนูปถัมภก

ในการทำสังคายนา ครั้งที่ 3 นี้ พระโมคคัลลีบุตรได้แต่งคัมภีร์ กถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในคัมภีร์อภิธรรม กล่าวกันว่า พระไตรปิฎกมีครบสมบูรณ์เมื่อสังคายนาครั้งที่ 3

หลังจากสังคายนาครั้งที่ 3 ได้มีการส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระศาสนาในนานาประเทศ มีพระมหินทเถระ ไปลังกาทวีป เป็นต้น

ในราว พ.ศ. 238 พระมหินทเถระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา ปรารภความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา จึงประชุมสงฆ์ทำสังคายนาครั้งที่ 4 นับว่าเป็นสังคายนาครั้งแรกในลังกา

ในราว พ.ศ. 433 ในรัชสมัยของพระเจ้าวิภูคามณโฑกัย ได้มีการทำสังคายนาครั้งที่ 5 ในพระพุทธศาสนา แต่นับเป็นครั้งที่ 2 ในประเทศลังกา พระรักขิตมหาเถระ เป็นประธานทำที่อาโลกเจตณสถาน ณ มตเสชนบท โดยปรารภการท่องจำพระพุทธรวณะอาจมีข้อผิดพลาดได้ง่ายเพราะความจำเสื่อม จึงตกลงให้จารึกพระพุทธรวณะลงในใบลานเป็นลายลักษณ์อักษร สืบมาจนทุกวันนี้

ในราว พ.ศ. 500 พระปิฎกจุฬาทัย ได้แต่งคัมภีร์ มิลินทปัญหาขึ้นที่อินเดียภาคเหนือ ในเวลานั้น พระพุทธศาสนายังไม่ได้เกิดลัทธิแตกต่างกันเป็นมหายาน และ หีนยาน (เถรวาท) ต้นฉบับเดิมของคัมภีร์นี้ เป็นภาษาสันสกฤตอันเป็นภาษาที่นิยมกันในยุคนั้น มาแปลงเป็นภาษาบาลีในภายหลัง

ในราว พ.ศ. 653 พระเจ้ากนิษกะ ขึ้นครองราชย์ ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างใหญ่หลวงดุจพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์เป็นมหาราชเหมือนกัน พระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงอุปถัมภ์คือลัทธิมหายาน ะยะนี้ลัทธิหินยานเสื่อมลงแต่ไม่ถึงกับสูญไปจากอินเดีย วรรณกรรมบาลีในยุคนี้จึงไม่ปรากฏ

ในราว พ.ศ. 895¹⁷ ได้มีคัมภีร์ที่ปวงศ์ในลังกา คัมภีร์เล่มนี้จึงกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของประเทศลังกา จนถึงสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 868-895) เนื่องจากพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมากในลังกา คัมภีร์เล่มนี้ก็กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาด้วย

ในราว พ.ศ. 900 ได้เกิดพระอรรคณาจารย์ ผู้มีชื่อเสียงเป็นอมตะ นั่นคือพระพุทธโฆสาจารย์ ท่านเกิดใกล้กับพุทธคยา ประเทศอินเดีย ภายหลังได้อุปสมบทกับพระเวตเถระ เมื่ออยู่ในสำนักของพระอุปัชฌาย์ ที่อินเดีย พระพุทธโฆสาจารย์ได้แต่งคัมภีร์ฎาฎนทัฬหี เป็นเล่มแรกเล่มที่สองคือ อัฐฐสาสนี และท่านเริ่มจะแต่งอรรถกถาปริตตสูตร พระเวตเถระจึงแนะนำท่านให้ไปศึกษาที่ประเทศลังกา เพราะที่อินเดียไม่มีคัมภีร์อรรถกถา และหนังสือลัทธิอื่น ๆ มีเฉพาะพระไตรปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์ จึงได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามahanama (พ.ศ. 1001-1023)¹⁸ โดยสวนทางกลางทะเล กับพระพุทธทตตะชาวอินเดีย ผู้ไปศึกษาในลังกามาก่อน

เมื่อไปอยู่ในมหารวิหาร จึงได้แจ้งความประสงค์ของตนให้พระภิกษุสงฆ์ในมหารวิหารทราบ พระภิกษุเหล่านั้นต้องการพิสูจน์ความสามารถของท่าน จึงได้ให้คาถาสองบท เพื่อให้ท่านแต่งอธิบาย พระพุทธโฆสาจารย์จึงได้แต่งหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง ซึ่งทำให้ท่านมีชื่อเสียงเป็นอมตะ

¹⁷ Wilhelm Geiger, O p cit p 28

¹⁸ Ibid. p 28

จนทุกวันนี้ หนังสือเดิมนั้นคือวิสุทธิมรรค พระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหาร เห็นความสามารถของท่านแล้ว จึงยอมให้ท่านแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหล เป็นภาษามคธ เมื่อท่านทำงานเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงเดินทางกลับชมพูทวีป

การแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหล เป็นภาษามคธของพระพุทธโฆสาจารย์ ประเทศไทย ถือเป็นการทำงานครั้งแรกที่ 6 สังคายนครั้งที่ 6 ในลังกาเมื่อ พ.ศ. 956¹⁹

ในราว พ.ศ. 1,000 ได้มีพระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงหลายรูปได้แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น พระธัมมปาละ ได้แต่งอรรถกถาเล่มหนึ่งชื่อปรมัตถทีปนี เป็นต้น พระธัมมปาละรูปนี้อาจจะเป็นอธิการบดีของมหาวิทยาลัยนาลันทา ในสมัยนั้น

พระอนุรุธาจารย์ เป็นชาวอินเดียใต้ได้แต่งคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ หนังสือคู่มืออภิธรรมที่มีชื่อเสียงมาก จนทำให้ชื่อของท่านเป็นอมตะจนทุกวันนี้ พระอนุรุธาจารย์ได้นำคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกมาประมวลกล่าวโดยย่อเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน เช่นเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ ได้ประมวลคำสอนในพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่าด้วยศีล สมာธิ ปัญญา นั้นเทียว

พระอนุรุธาจารย์ อาจจะแต่งคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะในปลายๆ พุทธศตวรรษนี้ หรือบางทีอาจจะต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ก็ได้ เพราะในพุทธศตวรรษที่ 12 ได้มีพระเถระเขียนฎีกาอภิธรรมัตถสังคหะ

¹⁹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, เรื่องเดิม หน้า 54.

ในราว พ.ศ. 1100 ได้มีการแต่งคัมภีร์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ของลังกา คือคัมภีร์ มหาวงศ์ ผู้แต่งคือมหานามะ คัมภีร์เล่มนี้ทางอินเดียถือว่าเป็นอรรถกถาของคัมภีร์ที่ปวงศ์ เพราะ มีเนื้อหาเช่นเดียวกัน คัมภีร์มหาวงศ์อาจจะแต่งในราว ๆ พ.ศ. 1143 ในรัชสมัยพระเจ้าชาตุเสนะ

ในราว พ.ศ. 1200 ได้มีพระเถระเขียนฎีกา 2 เล่ม ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ในราว พ.ศ. 1583 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาทูที่ 1 ของลังกา ได้มีการทำสังคายนา ขึ้นในลังกา โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธานประชุมสงฆ์ 1,000 รูป ได้รจนาคำอธิบาย อรรถกถาเรียกว่าฎีกา ยุคที่ฎีกาที่ปรากฏในตำราวรรณคดีและภาษาบาลีของวิลเฮลม ไกเกอร์²⁰ เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นไป เรื่องพุทธศักราชมีปรากฏแตกต่างในหนังสือที่แต่ง เกี่ยวกับวรรณกรรมบาลี หรือพระพุทธานุศาสตร์ แต่เนื้อหามักจะตรงกันเป็นส่วนใหญ่

ในพุทธศตวรรษที่ 17 ได้มีศิษย์ของพระสารีบุตรแต่งฎีกาหลายเล่ม เช่นพระสังฆรักขิต แต่งขุททกสิกขา พระพุทธนาคะ แต่งฎีกากังขาวิตรณิ พระธรรมกิตติ แต่งทากฎาวงศ์ พระวาจิสสะ แต่งฎูปวงศ์ พระพุทธรักขิต แต่งชินาลังการ พระเมธังกร แต่งชินจรีต เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ 18 พระเวทเทเถระ ผู้มาจากวรรณะพราหมณ์ ได้แต่งวรรณกรรม บาลีไว้หลายเล่ม เล่มที่มีชื่อเสียงคือ “รสวาหินี” เป็นเรื่องร้อยแก้ว ส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องที่มี กำเนิดจากลังกา

ในพุทธศตวรรษที่ 19 ได้มีวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นหลายเล่ม ส่วนใหญ่มีในประเทศพม่า เล่มที่ควรกล่าวถึงคือ พุทธโฆสปัตติ กล่าวถึงชีวประวัติของพระพุทโฆสาจารย์ ผู้แต่งเข้าใจว่า เป็นพระมหามังคละ

²⁰ Wilhelm Geiger, Op cit p 38

ในพุทธศตวรรษที่ 20 วรรณกรรมบาลีส่วนใหญ่ เกิดขึ้นในพม่า เนื้อหามักจะเป็นเรื่อง พระอภิธรรม วรรณกรรมในยุคนี้ เช่น มณีสารมัญญสาของ พระอริยวงสะ เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ 21 วรรณกรรมบาลียังเจริญอยู่ในดินแดนพม่า พระสงฆ์ชาวพม่าได้ แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น ปฏฐานทีปนี ของ พระสัทธัมมาลังการ พระมหานามะ มธุสาร์ตตี-ทีปนี เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ 22 วรรณกรรมบาลียังเจริญอยู่ในพม่า พระติปิฎกาลังการ ได้แต่ง หนังสือ วิสตีวณณา พระติโลกคุรุ ได้แต่งหนังสือชาตูกถาฎีกาวณณา และ ชาตูกถา-อนฎีกา-วณณา เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ 23 พระญาณภิวังสะ พระสังฆราชชาวพม่า ได้แต่งวรรณกรรม บาลี เช่น เปฏลังการ, สาธุวิลาสินี, ราชวาทัตถุ, ราชธาธิราชวิลานินี เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ 24 มีคัมภีร์ที่สำคัญ คือ

1. คัมภีร์คันทวงค์ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงรายชื่อคัมภีร์และผู้แต่งในพระพุทธศาสนา เป็นหนังสือที่มีประโยชน์มากในทางวรรณกรรมบาลี ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงของผู้แต่งในยุคหลัง ๆ
2. คัมภีร์ศาสนวงค์ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาเริ่มตั้งแต่พระพุทธ-องค์ประสูติ จนถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ คัมภีร์เล่มนี้แต่งโดยพระภิกษุ ชาวพม่าชื่อปัญญาสามี เป็นหนังสือที่มีประโยชน์มากเล่มหนึ่ง ในทางวรรณคดีบาลี นักปราชญ์ ทั้งหลายมักจะอ้างถึงในการแต่งหนังสือวรรณคดีบาลี

สำหรับวรรณกรรมบาลีที่ให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย กล่าวโดยสังเขปมีดังนี้

อาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งมีนครปฐมเป็นศูนย์กลางอยู่ในสมัยนั้น พระโสณะและพระ-อุตตระ ได้มาประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอาณาจักรนี้ ราว พ.ศ. ไม่เกิน 300 ปี หลัก ฐานที่ค้นพบคือ สถูปโบราณ และซากโบราณสถานต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันกับสมัย พระเจ้าอโศก สถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งอยู่ภายในพระสถูปองค์ใหม่ เป็นรูปทรงโอคว่ำ อย่างสถูปสัตตปิณฑิในอินเดีย รูปพระธรรมจักรมีวงกลมรอบอยู่บนแท่นแปล่ ๆ ในภาพอุเทสิกเจดีย์ และสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะยังทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จไปจุดดงค์ที่นครปฐมและได้ พบแผ่นศิลาจารึก “เย ธมฺมา” จารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรคฤนทร์

แสดงว่าในยุคนั้น พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุวรรณภูมิ

เมื่อ พ.ศ. 2496 ได้ค้นพบศิลาจารึกเนินสระบัว ที่บริเวณเมืองพระรถ ตำบลโคกปีป อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นจารึกด้วยอักษรปัลลวะ อักษรขอมโบราณ ที่เป็นภาษาบาลี ศิลาจารึกหลักนี้จารึกเมื่อ พ.ศ. 1304 ศาสตราจารย์น้ำ ทองคำวรรณ เป็นผู้ถอดและแปลศิลาจารึกนี้เป็นภาษาไทย มีเนื้อความกล่าวสรรเสริญพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์

แสดงว่า บริเวณจังหวัดปราจีนบุรีในสมัยนั้นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้เจริญรุ่งเรือง

ต่อมาได้พบศิลาจารึกวัดดอน จังหวัดลำพูน ซึ่งมีอายุระหว่าง พ.ศ. 1636-1642 จารึกเป็นภาษาบาลีด้วยตัวอักษรที่มีลักษณะคล้ายกับตัวอักษรในเมืองพุกาม (อักษรมอญ) ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เป็นผู้เรียบเรียง และแปลจากบทความของฮอลลิเดย์ ซึ่งได้มาจากศาสตราจารย์ยอร์ชเซเดส์ ที่แปลเป็นภาษาไทย มีเนื้อความโดยย่อกล่าวถึงกษัตริย์ทรงพระนามว่า สรรพสิทธิ ได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการสร้างกุฏิสำหรับพระสงฆ์ และให้เขียนคัมภีร์พระไตรปิฎก

แสดงว่า ระหว่างปี พ.ศ. 1636-1642 พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรเวียงจันทน์

ยุคสุโขทัย

เมื่อ พ.ศ. 2451 ได้มีการขุดพบศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้จารึกด้วยอักษรขอม เป็นเรื่องราวพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 (ลิไท) เสด็จออกผนวช เมื่อวันพุธ แรม 8 ค่ำ เดือน 12 พ.ศ. 1905 รายละเอียดของจารึกพร้อมทั้งคำแปลมีกล่าวไว้แล้ว ในวรรณกรรมบาลียุคสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ์) เป็นผู้แปลเป็นภาษาไทย และศาสตราจารย์นาวอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง ได้วิเคราะห์ไว้ในกาลต่อมา นับว่ามีประโยชน์มาก

คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์ แต่งโดยพระพรหมราชปัญญา เป็นพระภิกษุชาวเมืองสุโขทัย คัมภีร์เล่มนี้กล่าวถึงเรื่องราวพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตโดยละเอียด

แสดงว่าพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุโขทัย

ยุคลานนา

พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เจริญรุ่งเรืองมากในอาณาจักรลานนา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 พระนางจามเทวี ราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญ ในอาณาจักรทวารวดี ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย พระนางได้นำเอาพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท ขึ้นไปเผยแพร่ โดยได้สร้างวัดไว้ 4 มุมเมือง

ต่อมาพระเจ้าเม็งราย รัชนะพระเจ้าฝั่บา กษัตริย์เมืองหริภุญไชย ได้ปกครองอาณาจักรลานนา พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งราย เป็นแบบเถรวาท ที่ได้รับมาจากมอญ แต่พงศาวดารเหนือกล่าวว่า คณะสงฆ์ลังกา ได้นำพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มาเผยแพร่ที่อาณาจักรลานนาในรัชสมัยพระเจ้ากือนา เนื่องจากพระองค์เป็นธรรมิกราช จึงทรงบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างใหญ่ ได้ส่งทูตไปขอพระสุมนเถระ จากพระเจ้าไสยลือไทแห่งกรุงสุโขทัย และได้สถาปนาพระสุมนเถระขึ้นเป็นพระสังฆราชองค์แรกของลานนาไทย ในสมัยพระเจ้าแสนเมือง พระสงฆ์ชาวลานนาหลายรูป ได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา เมื่อศึกษาจบแล้ว ได้เดินทางกลับมามาตุภูมิ และได้พาพระลังกามาด้วย ได้เผยแพร่พระพุทธศาสนาแบบที่ได้รับมาใหม่ ตั้งข้อรังเกียจคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุตเก่า

ถึงสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุตใหม่ พ.ศ. 2020 จึงโปรดให้ทำสังคายนา ครั้งที่ 8 ขึ้น ณ วัดมหาโพธาราม มีพระธรรมทินนาเถระ เป็นประธาน ทำอยู่ 1 ปี จึงสำเร็จพระพุทธศาสนาในลานนา เจริญรุ่งเรืองกว่าทางอยุธยา

ในสมัยพระเจ้าพิลก หรือพระเมืองแก้ว พระพุทธศาสนาแบบเถรวาท ยังเจริญรุ่งเรือง เพราะพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมาก การศึกษาของพระสงฆ์ ก็เจริญก้าวหน้า พระภิกษุชาวลานนา ได้แต่งคัมภีร์ไว้มากเล่ม เล่มที่มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลก เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์มังคลัตถทีปนี ปัญญาชาดก หนังสือดังกล่าวเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั่วโลกในสาขาวิชานี้ทีเดียว

ยุคอยุธยา

พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา เป็นแบบเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย ลานนา พระสงฆ์ชาวอยุธยา ได้เดินทางไปศึกษา ที่ประเทศลังกา เมื่อศึกษาสำเร็จแล้วกลับมา ได้นำเอาความรู้และวิธีการใหม่ ๆ มาเผยแพร่แก่พุทธศาสนิกชนชาวอยุธยา พระมหากษัตริย์ไทย ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ได้ทรงสร้างวัดสังการามขึ้น สำหรับเป็นที่พำนักของพระภิกษุผู้เดินทางไปลังกาแล้วกลับมาพำนักอยู่ พระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ก็ออกผนวชในคณะสงฆ์ นิกายนี้ ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม พระสงฆ์ชาวอยุธยาเดินทางไปลังกากลับมา ได้กราบทูลตาม คำของพระลังกาว่า พระพุทธเจ้า ทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่เขาสุวรรณบรรพต เมื่อค้นหา ก็พบ ในสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ ทางประเทศลังการ้างสมณวงศ์ลง ได้ส่งทูตมาขอพระสงฆ์ จากอยุธยา พระเจ้าบรมโกษฐ์ จึงโปรดให้พระอุปาสีเถระ เป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ไทย เดินทาง ไปอุปสมบทกุลบุตรชาวลังกา ประเทศลังกาจึงมีคณะสงฆ์คณะหนึ่ง เรียกว่า สยามวงศ์ หรือ อุปาสีวงศ์ トラบเท่าทุกวันนี

ยุครัตนโกสินทร์

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ทรงปราบดาภิเษก เสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. 2325 ตั้งราชวงศ์จักรีขึ้น ทรงย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศไทย ทุกวันนี้ โปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในเขตพระราชฐาน เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญมากรพระแก้วมรกต ซึ่งอัญเชิญมาจากเมืองเวียงจันทน์ โปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ. 2331 โปรดให้ประชุมพระมหาเถระนุเถระ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ชำระสังคายนาพระไตรปิฎก ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม (วัดมหาธาตุ) โปรดให้สร้างพระไตรปิฎก ตามที่สังคายนาในครั้งนั้น ปิดทองที่บั้งใบปกหน้า-หลัง และกรอบ เรียกว่า ฉับทอง และสร้างพระไตรปิฎกชุดอื่น ๆ พระราชทานให้เป็นที่เล่าเรียนตามพระอารามต่าง ๆ อีกมาก และโปรดให้อัญเชิญพระมหาพุทธรูปมา หน้าตัก 3 วา คืบ จากเมืองสุโขทัย มาประดิษฐานไว้ ณ วัดสุทัศน์ พระพุทธรูปองค์นี้ เรียกว่า พระศรีศากยมุนี

ในรัชกาลนี้ มีพระมหาเถระ แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ไดนิพนธ์ จุลยพุทธกาลวงศ์ มหายุทธกาลวงศ์ และสังคีตยวงศ์ เฉพาะสังคีตยวงศ์ มีชื่อเสียงมาก นัยว่าแต่งขึ้นมาเพื่อเฉลิมฉลองการสร้างพระไตรปิฎก

ในรัชกาลที่ 2 พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ยังเจริญรุ่งเรืองมาก แต่วรรณกรรมบาลีไม่ปรากฏมี ส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมไทยที่กวีได้กล่าวถึงพระพุทธศาสนา เช่น ในนิราศนรินทร์ของ นายนรินทร์ธิเบศร์ กล่าวไว้ดังนี้

อุบายยถัมแล้ว	ลอยสวรรค์ ลงฤ
สิงหสนปรางรัตนบร	เจ็ดหล้า
บุญเพรงพระหกรสวรรค์	คาสนรูง เรืองแฮ
บังอบายเบิกฟ้า	ฝีกพื้นใจเมือง
เรื่อง ๆ ไตรรัตนพัน	พันแสง
รินรสพระธรรมแสดง	ค้ำเข้า
เจดีย์ระตะแซง	เสียดยอด
ยลยั้งแสงแก้วแก้ว	แก่นหล้าหลกสวรรค์
โบสถ์ระเปียงมรทปพัน	ไพหาร
ธรรมาสนศาลาลาน	พระแผ้ว
หอไตรระฆังขาน	กายค้ำ
ไชประทีปโคมแก้ว	ก้ำฟ้าเพื่อนจันทร์

ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ทรงโปรดให้สร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ โปรดให้พระเถระและราชบัณฑิต แปลพระไตรปิฎกและปกรณ์พิเศษต่าง ๆ ออกเป็นภาษาไทย จึงเกิดหนังสือพระไตรปิฎกแปลร้อยแก้วหลายเรื่อง วรรณกรรมทางศาสนาที่เป็นภาษาไทย ที่สำคัญในรัชกาลที่ 3 มีพระปฐมสมโพธิกถา ของ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ในรัชกาลนี้ มีพระสมณทูตออกไปลังกา 2 ครั้ง และในรัชกาลนี้ ไม่ปรากฏมีการแต่งวรรณกรรมบาลีเลย

ในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411) ก่อนเสวยราชย์คือ เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ พระองค์ทรงผนวช 27 พรรษา มีพระฉายาว่า “วชิรญาณมหาเถระ” ทรงศึกษารอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีไว้ 12 เรื่อง ในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระนิพนธ์วรรณกรรมบาลีเรื่องหนึ่ง ชื่อ “สุดตวิทตสิวิธาน

วัดที่สร้างในรัชกาลนี้ มีวัดราชประดิษฐ์ วัดปทุมวนาราม เป็นต้น และเมื่อ พ.ศ. 2396 โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุปฐมเจดีย์ โดยก่อเป็นพระสถูปใหญ่ห่อหุ้มองค์เดิม เป็นพระสถูปใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

ในรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) กษัตริย์พระองค์นี้ ทรงครองราชย์สมบัติถึง 42 ปีตลอดรัชสมัย พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมาก ในด้านพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงอาศัยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ซึ่งผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นคู่พระบารมี โปรดให้ตั้ง “มหามกุฏราชวิทยาลัย” ขึ้นเป็นศูนย์กลางการศึกษาปริยัติธรรม หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร แห่งหนึ่งและตั้ง “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ที่วัดมหาธาตุอีกแห่งหนึ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ออกนิตยสาร “ธรรมจักร” ฉบับแรกออกเมื่อ เดือนตุลาคม พ.ศ. 2437

เมื่อ พ.ศ. 2431 โปรดให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ซึ่งของเดิมเป็นอักษรเขมร โปรดให้ถ่ายออกเป็นอักษรไทย แล้วโปรดให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือรวม 1,000 จบ ๆ ละ 39 เล่ม รวมเป็นสมุด 39,000 เล่ม นับเป็นครั้งแรกของโลกที่พระไตรปิฎกบาลีได้พิมพ์ครบถ้วนสมบูรณ์ เป็นเล่มหนังสือ

สมเด็จพระปิยมหาราช ได้โปรดพระราชทาน พระราชทรัพย์ไปช่วยเหลือสมาคมบาลีปกรณ์ ที่ประเทศอังกฤษ จนสมาคมได้พิมพ์พระนามไว้ในพระไตรปิฎกของสมาคม

วัดสำคัญที่ทรงสถาปนา มีวัดเบญจมบพิตร วัดราชบพิธ และ วัดเทพศิรินทราวาส วรณกรรมบาลี ในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้พระนิพนธ์ขึ้น ตามที่กล่าวไว้ ในบทความด้วยวรรณกรรมบาลีในยุครัตนโกสินทร์แล้ว

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) พระราชนิพนธ์เรื่อง “เทศนาเสือป่า” และ “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร” เป็นภาษาไทยในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงโปรดให้มีการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นอีกประเภทหนึ่ง คือนักธรรม เพื่อให้กุลบุตรผู้มีโอกาสบวชเรียนน้อยวัน ลาสิกขาไป แม้ชาวบ้านก็นิยมเรียนด้วยเรียกว่า “ธรรมศึกษา” ในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งวรรณกรรมบาลี

ในสมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468-2477) ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ ประชุมสอบทานพระไตรปิฎกฉบับรัชกาลที่ 5 และโปรดให้ประชาชนทั่วไปช่วยกันออกทุนทรัพย์พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นใหม่ 1500 จบ ๆ ละ 45 เล่ม เท่าพระชนมายุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนา พระไตรปิฎกชุดนี้เรียกว่า “พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ” ซึ่งเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทย

ในสมัยรัชกาลที่ 8 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (พ.ศ. 2477-2489) ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์โดยอนุโลมตามแบบรัฐสภา คือมีสังฆมนตรี, สมาชิกสังฆสภา

รัฐบาลในสมัยนี้ ได้สร้างวัดพระศรีมหาธาตุขึ้น ณ ตำบลบางเขน เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งอัญเชิญมาจากประเทศอินเดียในรัชกาลนี้ไม่มีวรรณกรรมบาลี

ในสมัยรัชกาลที่ 9 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พ.ศ. 2498—) รัฐบาลในรัชกาลปัจจุบันได้สร้างโรงพยาบาลสงฆ์ขึ้นที่พญาไท กรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2489 มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้น ชื่อว่า “สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา แห่งประเทศไทย”

ต่อมา ทางวัดมหาธาตุฯ ก็ได้จัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นอีก เรียกว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”

ในปี พ.ศ. 2499 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จออกผนวช ตามพระราชประเพณี เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นองค์พระอุปัชฌายะ ทรงผนวชอยู่ 15 วัน จึงลาผนวช

ต่อมาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ก็ได้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ช่วงระยะเวลาหนึ่งก็ลาผนวช

พระพุทธศาสนาในยุครัตนโกสินทร์ เป็นแบบเถรวาท ที่ได้รับสืบทอดต่อ ๆ มา ประเทศไทยไม่เคยว่างเว้นจากพระพุทธศาสนา ครอบครัวชาวไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา และมีลูกเป็นชาย นิยมให้บุตรชายบวชในพระพุทธศาสนาช่วงระยะเวลาหนึ่ง นับเป็นประเพณีไทยมาตั้งแต่บรรพบุรุษ จนถึงปัจจุบัน

เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมั่นคงมากในประเทศไทย

3. ทางด้านภาษา

ภาษาบาลี เป็นภาษาที่ใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนานิกายหินยาน (เถรวาท) ส่วนภาษาสันสกฤต นอกจากจะใช้บันทึกคำสอนของศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนานิกายมหายานอีกด้วย จะกล่าวเฉพาะแต่ภาษาบาลี ภาษาบาลีมีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคกลางและภาคใต้ของอินเดีย

ภาษาบาลีที่มีปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของบาลี (พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท) แบ่งออกเป็นยุค ได้ 4 ยุคด้วยกันคือ

1. ยุคร้อยกรอง หมายถึงยุคที่แต่งเป็นคาถา เช่น คาถาของพระพุทธเจ้าที่มีในพระไตรปิฎก

วรรณกรรมบาลีในยุคหลังที่แต่งเป็นคาถา ขอยกตัวอย่างดังนี้

1. มหาวงศ์ ของ พระมหานามะ
2. อนาคตวงศ์ ของ พระกัสสปะ
3. ชินจรีต ของ พระเมธังกร
4. เสดกภูหคาถา ไม่ปรากฏผู้แต่ง
5. ปัชชมรฐ ของ พระพุทธปิยะ
6. สุโพธาลังการปกรณ์ ของ พระสังฆรักขิต ชาวลังกา
7. วุตโตทัยฉันทโปปกรณ์
8. สัททตถเภทจินดา ของ พระสัทธัมมสิริ ชาวพม่า
9. พระราชนิพนธ์คาถา ของ รัชกาลที่ 4
10. พระนิพนธ์คาถา ของ พระมหาเถระไทย ที่มีปรากฏในสวดมนต์ฉบับหลวง
 ฯลฯ

2. ยุคร้อยแก้ว หมายถึงยุคที่มีการแต่งวรรณกรรมบาลี โดยใช้ภาษาบาลีแบบร้อยแก้ว ภาษาร้อยแก้วมีปรากฏในพระไตรปิฎก พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ส่วนมากเป็นประเภท ร้อยกรอง (คาถา) บทร้อยแก้วที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก นักปราชญ์ทั้งหลายเข้าใจว่า พระธรรม สังคหาคาจารย์ เติมเข้ามาในภายหลัง ยุคนี้หมายถึงร้อยแก้วที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก

3. ยุคร้อยแก้วระยะหลัง ร้อยแก้วที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลี ในยุคหลังพระไตรปิฎก ก็มีอรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา โยชนา ปรกณพิเศษคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ เป็นต้น

4. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ หมายถึงภาษาที่แต่งด้วยคาถา โดยใช้ภาษาทั้งเก่าและใหม่ผสม กัน ผู้แต่งมักจะไม่รู้ภาษาบาลีดี แต่งตามใจชอบ ประดิษฐ์คำขึ้นใหม่ เล่นศัพท์ เล่นสำนวน โดย ได้แนวเทียบจากภาษาสันสกฤต

สรุปประจำบท (บทที่ 13)

1.บทที่ 13 สรุปขอบข่าย และคุณค่าของวรรณคดีบาลี มีการแบ่งเนื้อหาเป็น 2 หัวข้อ ดังนี้

1. สรุปขอบข่าย
2. คุณค่าของวรรณคดีบาลี

1. สรุปขอบข่าย หมายถึงสรุปเนื้อหาของแต่ละตอนแต่ละบท ตอนที่ 1 ยุคธรรมวินัย (สมัยพุทธกาล) แบ่งเป็น 1 บท คือบทที่ 1 กล่าวถึงธรรม-วินัย ในสมัยพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ตอนที่ 2 ยุคพระไตรปิฎก แบ่งออกเป็น 4 บท คือบทที่ 2 พระไตรปิฎก บทที่ 3 พระวินัยปิฎก บทที่ 4 พระสุตตันตปิฎก บทที่ 5 พระอภิธรรมปิฎก ตอนที่ 3 ยุคอรรถกถา (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3-16) โดยแบ่งออกเป็น 2 บท คือบทที่ 6 อรรถกถา กล่าวถึงอรรถกถายุคก่อนพระพุทธโฆสาจารย์ บทที่ 7 อรรถกถา (ต่อ) หมายถึงอรรถกถายุคพระพุทธโฆสาจารย์ และ ยุคหลังพระพุทธโฆสาจารย์ ตอนที่ 4 ฎีกา (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-24) แบ่งเป็น 1 บท คือบทที่ 8 พระฎีกาจารย์ แต่งคัมภีร์ฎีกา กล่าวถึงแต่ละพุทธศตวรรษที่มีพระฎีกาจารย์ แต่งคัมภีร์ฎีกา ตอนที่ 5 ประวัติคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ แบ่งเป็น 1 บท คือบทที่ 9 ว่าด้วยความเป็นมาของคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ มีคัมภีร์กัจจายณะ โมคคัลลานะ สัททนีติ ตอนที่ 6 อันเป็นตอนสุดท้าย กล่าวถึงประวัติวรรณกรรมบาลีในประเทศไทย เริ่มตั้งแต่ยุคก่อนสุโขทัย ยุคสุโขทัย ยุคลานนา ยุคอยุธยา และยุครัตนโกสินทร์

3. คุณค่าของวรรณคดีบาลี มีดังนี้

1. ทางด้านคำสอน
2. ทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา
3. ทางด้านภาษา

4. ทางด้านคำสอนมีดังนี้

1. อริยสัจ 4
2. หลักกรรม
3. สังสารวัฏฏ์
4. ไตรลักษณ์
5. ปฏิจจสมุปบาท

5. ทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

กล่าวถึงพระพุทธศาสนาดังแต่ที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ และหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน มีการทำสังคายนา 3 ครั้งในอินเดีย พระพุทธศาสนาในลังกา พม่า และประเทศไทย โดยกล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาในแต่ละพุทธศตวรรษ ไปตามลำดับ

6. ทางด้านภาษา

ภาษาบาลีมีปรากฏในวรรณกรรมบาลี แบ่งเป็นภาษาได้ 4 ยุคคือ

1. ยุคร้อยกรอง
2. ยุคร้อยแก้ว
3. ยุคร้อยแก้วระยะหลัง
4. ยุคร้อยกรองประติษฐ์

คำถามทดสอบความเข้าใจประจำบท

1. จงกล่าวสรุปข้อบ่งชี้ของหนังสือเล่มนี้มาโดยย่อ
2. คุณค่าของวรรณคดีบาลีมีอะไรบ้าง จงกล่าวพอได้ความ
3. อริยสัจ คืออะไร มีกี่อย่างอะไรบ้าง จงกล่าวแต่ละอย่าง พอได้ความ
4. คำว่ากรรม ในพระพุทธศาสนา หมายถึงอะไร จงกล่าวหลักแห่งกรรมพอเข้าใจ
5. สังสารวัฏฏ์ หมายถึงอะไร จงกล่าวโดยย่อพอเข้าใจ
6. ไตรลักษณ์ คืออะไร มีกี่อย่าง อะไรบ้าง จงกล่าวแต่ละอย่างพอได้ความ
7. ปฏิจสมุปบาท คืออะไร มีกี่อย่าง อะไรบ้าง แต่ละอย่างสัมพันธ์กันอย่างไร จงอธิบายตามหลักวิชา
 8. จงกล่าวถึงพระพุทธศาสนา ในสมัยพระพุทธเจ้า ยังทรงพระชนม์อยู่
 9. สังคายนาพระไตรปิฎกคืออะไร จงกล่าวเรื่องสังคายนาพระไตรปิฎกพอเข้าใจ
 10. พระพุทธศาสนาในราวพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นอย่างไร จงกล่าวพอเข้าใจ
 11. ประเทศลังกานับถือพระพุทธศาสนาเมื่อไร การทำสังคายนาลังกามีกี่ครั้ง จงบรรยายพอได้ความ
 12. ประเทศพม่า นับถือพระพุทธศาสนาเมื่อไร การทำสังคายนาในพม่ามีกี่ครั้ง จงบรรยายพอเข้าใจ
 13. ประเทศไทยนับถือพระพุทธศาสนาเมื่อไร มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก ในประเทศกี่ครั้ง จงบรรยายพอเข้าใจ
 14. จงเลือกอธิบาย พระพุทธศาสนาในยุคต่อไปนี้ พอเข้าใจ เลือกทำ 2 ข้อ
 1. ยุคสุโขทัย
 2. ยุคลานนา
 3. ยุคอยุธยา
 4. ยุครัตนโกสินทร์
 15. จงเลือกอธิบายเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในสมัยต่อไปนี้ มาเพียง 1 ข้อ
 1. สมัยรัชกาลที่ 1
 2. สมัยรัชกาลที่ 4
 16. ภาษาบาลีที่มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีบาลีมีลักษณะเป็นอย่างไร จงกล่าวมาพอได้ความ